

Феномен художньої раціональності

Олена Поліщук,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії Житомирського
державного університету ім. Івана Франка

У статті порушується питання специфіки художньої раціональності як феномена, суттєво відмінного від наукової і технічної раціональності. Художня раціональність автором пов'язується з художнім мисленням людини. |

Однією з актуальних проблем сучасної науки є аналіз мислення людини як основи її поведінки, діяльності, ставлення до дійсності. В цих межах увагу дослідників привертає феномен раціональності людини як підґрунтя її мислення.

Аналіз довідникової літератури засвідчує недостатність опрацювання цього питання сучасною вітчизняною філософською наукою, адже нами не виявлено термінологічної фіксації поняття раціональності у філософських словниках. (Вживаються лише поняття "раціональне" [7;8], "концепція раціональності" [8], "процес раціоналізації" [7], "раціоналізм" [6;8;9;10], "раціональне та ірраціональне" [10]). Однак це поняття наведене у деяких психологічних довідникових джерелах. [2] Слід звернути увагу й на те, що ним послуговуються у монографічній філософській літературі і дисертаційних дослідженнях (Н. Автономова, С. Бескаравайний, І. Клочков, С. Кримський, В. Порус, В. Стюпін, В. Ярошовець та ін.). Але, попри оперування ним, не фіксується однозначне окреслення його змісту. Тому існує, на наш погляд, необхідність виявлення як змісту поняття раціональності, так і можливого окреслення відмінностей феномена, ним означуваного, залежно від побутування у різних видах людської діяльності. Відтак спробуємо обґрунтувати доцільність введення до філософського та естетичного тезаурусу поняття художньої раціональності, що фіксує явище, пов'язане з феноменом художнього мислення людини.

Метою даного дослідження є аналіз своєрідності раціональних засад художньої думки через її зіставлення з науковою і технічною раціональністю. Тобто, спробуємо дослідити риси самобутності художньої раціональності на есенціальному рівні її виявлення.

За "Великим тлумачним психологічним словником", раціональність — це *стан людини, який характеризується розумністю, здатністю приймати те, що добре аргументовано*. А обмежена раціональність визначається характеристикою прийняття рішення людиною в надзвичайно складних умовах; також вона визнається теорією пізнавальних процесів, які проявляються за таких умов, вважаючи, що людина у даному випадку не може вести себе суто раціонально через обмежену можливість опрацювання інформації з метою охоплення наявного знання, необхідного для прийняття рішення. За цією теорією, висловленою американським філософом і економістом Г. Саймоном, *при обмеженій раціональності суб'єкт прийняття рішення звужує поле роздуму через обмеження кількості даних*, творчо і з фантазією, а згодом вже суто раціонально веде себе на основі їх використання [2, с. 177]. Показово наразі, що тут вказується наявність декількох різновидів раціональності, зумовлених відмінностями у витоках людської думки. Звичайна раціональність у даному випадку пов'язується з розумністю, як здатністю сприймати аргументовано подану інформацію, та станом людини. А обмежена раціональність визнається іншим феноменом, залеж-

ним від недискурсивних елементів людської думки на її початкових етапах зародження. І саме остання має місце в ускладнених чи екстремальних умовах — в умовах нестачі необхідної інформаційної бази, стислості строку при прийнятті життєво важливого рішення. Така межова інформаційна ситуація, і це хотілося б підкреслити, буде мати місце й у випадку надмірності, перенасичення інформаційного поля діяльності.

Крім того, зацікавлює й потрактування поняття раціонального, наведеного у цьому ж виданні. Можемо виділити такі його семи:

1. те, що передбачає використання обґрунтування, процесу розмірковування чи властивості розумності;
2. те, що відноситься до *правильного чи виправданого з деяких причин*;
3. те, що є усвідомленим чи ясним;
4. пізнавальний процес, протилежний емоційному.

Відповідно до такого розуміння раціонального можна зауважити, що емоційний компонент не є елімінованим з художньої думки, вона не завжди ясна і чітка, але завжди є виправданою, доцільною і вмотивованою, хоча й не обов'язково на засадах формально-логічного обґрунтування. Отже, художня думка може визнаватись раціональною (якщо спиратися на першу і другу семи розуміння поняття раціонального). Тому художнє мислення як продуцент художньої думки може також визнаватись раціональним за суттю. Іншими словами, можна визнати наявність притаманної йому художньої раціональності. І для неї характерні ознаки обмеженої раціональності (за природою).

Необхідно звернути увагу, що у філософських довідникових виданнях поняття раціонального дещо по-іншому потрактовується. Так, за "Філософським енциклопедичним словником", раціональне — це те, що відноситься до розуму (розсудку), встановлене і обґрунтоване ним, обумовлене ним і доступне для його розуміння. Його протилежністю виступає ірраціональне [8, с. 569]. (Варто, однак, звернути увагу, що така дефініція порушує вимогу "бритви Оккама" через неоднозначність потрактування поняття розуму і розсудку. Тому навряд чи доцільно на неї спиратися при опрацюванні питання можливості виокремлення художньої раціональності як різновиду раціональності мислення).

За "Філософським словником", раціональне та ірраціональне — це характеристики можливості пізнавальних засобів людської свідомості в їх відношенні до якісної різноманітності реального світу. Система засобів, яка адекватно описує якісно специфічну сферу реальності, є по відношенню до неї раціональною. Їх поширення за межі відповідної їм якісної специфіки буття виявить неадекватність опису ними у якісному аспекті змісту, тобто набуде ознаки ірраціонального. Тому раціональне в одному відношенні виступає ірраціональним у іншому [9, с. 564].

Отже, згідно з таким розумінням цих явищ художня думка як чуттєво-інтелектуальна репрезентаційна модель ставлення людини до світу або його фрагменту і себе самої теж може визнаватися раціональною за змістом: вона адекватно фіксує, застосовуючи художні мови та подібне, особливу сферу реальності — внутрішній світ людини і людську чуттєвість. (Ірраціонального характеру вона набуватиме лише з точки зору "зовнішнього спостерігача", не залученого до цього конкретного чуттєвого досвіду й екзистенції). Тобто можна стверджувати, на наш погляд, про цінніснораціональне (за термінологією М. Вебера) наснаження художньої думки у її змістовому вияві. По відношенню до цілераціональної думки вона виступатиме як інаквологічна за характером.

У словнику "Сучасна західна соціологія" наводиться ще один зріз розуміння поняття раціонального. Раціональне є відповідним розуму, тим, що інтерпретується в термінах розуму [7, с 287—288]. (Але тут не наведено розуміння поняття "розум", тому варто пригадати, що в історії філософської думки напрацьовані поняття розсудку і розуму, які фіксують відмінності у спрямуванні мислительних процедур людини).

Мислення як здатність до судження, умовиводів, розмірковування й вважається розсудком з часів античності. А розум до Нового часу розглядався онтологічним феноменом. Кант їх розрізняв як рівні мислення. Відповідно розсудок пов'язував з науковим знанням, а розум — з філософським. За Кантом, розсудок спрямований на примноження знань, а розум — на їх упорядкування і систематизацію. Гегелем дані поняття вжиті для характеристики процедур набуття знання: розум пов'язано з діалектичним способом пізнання, розсудок — з метафізичним. Як вказує М. Булатов, розрізнення розсудку і розуму обумовлене наявністю "двох основних стадій пізнання і в науці, і в філософії — аналітичної і синтетичної..." [9, с 556]. На наш погляд, це міркування порушує питання про їх наявність у інших сферах спрямування людської думки.

Тобто раціональне при такому ракурсі розуміння не пов'язується з адекватністю знання до дійсності, а з людським розумінням, систематизацією, моделюванням інформаційними даними. Раціональне тут розглядається, на наш погляд, у процесуальному аспекті. Тому за таким підходом теж не можна зафіксувати принципове заперечення можливості визнання художньої думки раціональною, адже вона є наслідком моделювання інформацією, її систематизацією та інтерпретацією у художньому мисленні. Але саме у цьому аспекті слід стверджувати про витоки її *іншого характеру* по відношенню до раціональності наукової чи технічно спрямованої думки. Процедурне розгортання цього процесу в художньому мисленні інше, ніж, наприклад, у науковому. Хоча б тому, що для нього значущим є образний субстрат, на відміну від субстрату понять і суджень, необхідних для розгортання наукової думки. І в такому потрактуванні раціональності привертає увагу міркування про синтетичне, а не аналітичне опрацювання даних. На наш погляд, це властиве саме художній раціональності. Образний субстрат художньої думки унеможлиблює їх аналітичне опрацювання як мисленнєву операцію через опертя на конкретну цілісність. Це ще одне підґрунтя її своєрідності як іншого різновиду по відношенню до наукової або технічної раціональності.

Звернення до аналізу довідникової філософської і психологічної літератури засвідчує, по-перше, інтерес науковців до проблеми раціональних засад людської діяльності і, відповідно, мислення як її основи. По-друге, можна констатувати неоднозначність потрактування раціонального. Дане явище розглядається у відмінних аспектах побутування, що на рівні термінологічної фіксації призвело до різного тлумачення змісту поняття "раціональне". Це й дає підставу стверджувати про необхідність подальшого термінологічного опрацювання явища раціональності, як причини існування раціонального, на рівні її родово-видової специфіки. А також важливість дослідження феномена художньої раціональності, який не привертає такої уваги вчених, як інші різновиди раціональності. (Достатньо згадати хоча б міркування М. Вебера про формальну, ринкову, матеріальну раціональність в економічній сфері, наукову раціональність, раціональність бюрократичного типу панування в сфері політики, або напрацювання К.-О. Апеля щодо наукової, технологічної, герменевтичної, етичної раціональності).

Проаналізуємо поняття раціональності, звернувшись до вітчизняної монографічної літератури і дисертаційних досліджень останнього часу. Так, в дисертаційному дослідженні "Становлення феномену технічної раціональності в епоху Нового часу як об'єкт філософської рефлексії" С. Бескаравайний не розкриває зміст поняття раціональності, але наводить визначення технічної раціональності як конкретно-історичного виразу "сукупності ідеальних об'єктів, понять і методів, вживаних у технічному знанні" [1, с. 10]. Ним виокремлено також і два підходи до феномена раціональності, що склалися у філософії ХХ ст., — нормативний і критеріальний. За першим вона, на думку автора, ототожнювалась з деякою незмінною сукупністю методів, а в межах іншого — визнавалась міркуваннями, які дозволяли розв'язувати наукову або технічну проблему.

Показово, що технічна раціональність ним розглядається як різновид раціональності людини чи її форма, обумовлена специфікою сфери розгортання людського мислення. І наведена дефініція технічної раціональності ґрунтується, безсумнівно, на другому методологічному підході у розумінні феномена раціональності, окресленого ним.

За цим підходом художню раціональність теж можна вважати міркуваннями, точніше їх якістю, які обумовлюють вирішення конкретної проблеми духовно-практичного плану, пов'язаної або дотичної з художнім пізнанням, художньою діяльністю людини тощо. І вона виступатиме як сукупність ідеальних об'єктів, процедур і способів, застосованих при виведенні художнього знання.

І. Ключковим у дисертаційному дослідженні "Наукова культура у вітчизняній філософії другої половини ХХ століття" висловлено міркування про існування поряд з науковою раціональністю ненаукових раціональностей [3, с. 4]. Ним же здійснено аналіз розуміння раціональності і наукової раціональності у сучасній вітчизняній філософії. На його погляд, завдяки П. Копніну було привернуто увагу до раціональності не лише як процесу відтворення логічних категорій мислення, а й важливих смисложиттєвих шарів людського буття (віри, інтуїції тощо). Так було окреслено у вітчизняній науці новий вимір раціональності як *ціннісно-регулятивного* підґрунтя пізнання. В його межах, підкреслює автор, раціональність науки пов'язується з введенням людиною специфічними засобами розсудку упорядкованості в світ природи, що "забезпечує формування смислового універсуму культури" [3, с. 6]. Думка про ціннісно-регулятивну основу раціональності, підкреслена І. Ключковим, зацікавлює. Необхідно звернути увагу й на те, що наукова раціональність ним пов'язується не з розумом, а розсудком людини. А в такому випадку мова йде про понятійно-категоріальне структурування інформаційних даних з метою їх смислового наснаження, інтерпретації на засадах конкретно значущих культурних цінностей.

Стосовно художньої раціональності також можемо стверджувати про структурування інформаційних даних людиною, яке забезпечує творення певного смислового поля культури. Але воно, вочевидь, інше за змістом, ніж при смислотворенні у науковій раціональності, через зосередженість на людині, її внутрішньому світі, духовному житті.

Терміни "наукова раціональність" і "художня раціональність" використовує С. Кримський, також пов'язуючи дані феномени з конкретними сферами розгортання пізнання, мислення людини. (Показово наразі, що це єдина монографія, виявлена нами, в якій автором осмислюється художня раціональність). На його думку, раціональність не можна зводити до суто логіко-інтелектуальної або наукової діяльності. Тому вона не виступає як науковість, логічність і обґрунтованість думки. Раціональність має різні типи і види, зокрема практичну чи художню форму існування.

До того ж вона не є чимось сталим, підкреслює С. Кримський. Так, раціональність науки сьогодення є відмінною від попередніх фаз свого існування, оновленою через зосередження уваги на людині. А науковій раціональності ХХ ст. притаманні техніцизм духу, логіцизм, акцент на інструменталізації мислення, наголошує український філософ. Внаслідок цього інтелект фактично ототожнювався з логічністю, логічність — з доведенистю, визначення істинності зводилось до суто технічної процедури чи її результату, а раціональність сприймалась як розсудливість, мислення внаслідок цього вважалось інструментом лише постановки й вирішення завдань. "Але ж розумова діяльність —

це і форма духовності, шлях прилучення до вищих сенсів людського світу, і феномен людської суб'єктивності, одна із сутнісних сил людини, яка виконує важливу роль в її самовизначенні та адекватності", — зазначає автор [5, с 97].

За С. Кримським, художня раціональність являє робою складний пізнавально-духовний феномен. Вона не може пов'язуватись винятково з художнім пізнанням або художньою діяльністю як процесом створення мистецьких новацій. Тут мова йде також про *духовно-практичне освоєння людиною світу*. Тому мистецтво, на думку С. Кримського, необхідно розглядати як раціоналізацію, тобто встановлення деякої регулятивної функції, мировизначення, нормування такого процесу. В цьому духовно-практичному освоєнні дійсності регуляторами виступають критерії істини, добра і краси. Вони в своїй єдності і визначають межі художньої раціональності. Адже істина в мистецтві розкривається як правда — пізнавальний результат, який є принципом людського життя. Це можливо тому, що краса і добро орієнтовані на людські цінності.

Слід звернути увагу, що український вчений виокремлює художню раціональність поряд з науковою і практичною. І критерій їх виокремлення — сфера реалізації людської діяльності. Правда, він робить акцент на значущості не її предметно-перетворюючих результатів, а зміні духовного життя людини внаслідок цього. Тому наукова раціональність, на його думку, є явищем, зумовленим і необхідним для наукової творчості, а художня — це феномен, співпричетний до мистецтва. "Художня раціональність, — підкреслює дослідник, — причетна до сфери функціонування стилю як способу бачення художника, що спирається на той чи інший канон або стереотип художньої діяльності". І найбільш стійким та виразним аспектом її прояву в мистецтві, вважає вчений, є художній метод. Він включає процедурні, духовно-технологічні моменти як деякі імперативні вказівки, що раціоналізують конкретний "спосіб свідомості і дії, за допомогою якого конституюється сама художня діяльність" [5, с 98]. Опертя на метод є розумно організованою діяльністю. Тобто раціональність проявляється як цілеспрямована, цілереалізуюча побудова системи дій. Іншими словами, вона є основою доцільної

та усвідомленої діяльності. І художня раціональність у даному випадку не є чимось окремим.

Хотілося б зауважити з цього приводу наступне. Якщо художню раціональність пов'язувати зі стилем як *способом бачення митця*, то не варто залишати поза увагою його особистісне начало — індивідуальні особливості цього бачення, зумовлені духовними запитами й досвідом людини. Воно також є чинником, як і конкретно-історичний художній канон, що обумовлює спосіб бачення митця, але найчастіше імпліцитно. І не тільки про візуальні дані в цьому випадку має йти мова, а про сприйняття загалом (організованого на естетичних чи художніх засадах). Сприйняття і розуміння митцем дійсності детермінується завжди двоюко: завдяки науці і через особливості персонального буття людини. Стереотипи художньої діяльності також обумовлені цими двома моментами. Тому необхідно, на наш погляд, зробити акцент на тому, що коли мова йде про подібний стереотип, він не матиме усвідомлених витоків. Отже в даному випадку художню раціональність слід розглядати цілереалізуючим творенням системи дій людини, обумовленим усвідомленими і позасвідомими моментами її життя.

У підсумку скажемо, що ідеально-суб'єктивне моделювання інформаційних даних про дійсність, їх інтерпретація і структурування при цілереалізації, на нашу думку, складає суть раціональності. Тому художня раціональність може розглядатись *процесом репрезентації інформаційних даних при пізнавально-креативних проявах людської життєдіяльності, в структурі яких естетично розвинутою особистістю значущість надається естетичним сигналам і повідомленням, художнім цінностям та подібному*. Іншими словами, художню раціональність можна пов'язати з феноменом художнього мислення людини. І якщо мова йде про духовно-практичне освоєння людиною світу за критерієм єдності істини, добра і краси, то воно реалізовуватиметься, на наш погляд, не тільки митцем. Зведення до мистецтва всієї "царини прекрасного" є не виправданим, оскільки нехтує значенням у культуротворенні інших різновидів естетичної діяльності людини, гіпер-трофуючи роль художньо-творчої чи художньо-рецептивної діяльності.

Література

1. Бескаравайний С.С. Становлення феномену технічної раціональності в епоху Нового часу як об'єкт філософської рефлексії: Автореф. дис. ...канд.філос.наук/Чернівецький національний ун-т імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2008. — 20 с
2. Большой толковый психологический словарь/ Ребер А.; Пер с англ. — М.: Вече, АСТ, 2001. — Т. 1. (А-О). — 592 с.
3. Ключков І.В. Наукова культура у вітчизняній філософії другої половини ХХ століття: Автореф. дис. ... канд.. філос. наук/ КНУТШ. — К., 2008. — 17 с.
4. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей / Автор.-сост. Н.Н.Рогалевич. — Мн.: Харвест, 2007. — 832 с
5. Кримський С.Б. Запити філософських смислів: Монографія. — К: Вид. ПАРАПАН, 2003. — 239 с
6. Новейший философский словарь. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — Изд-е 3, исп. — 1280 с. — (Мир энциклопедий).
7. Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.
8. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.
9. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
10. Філософський словник/Під ред. В.І.Шинкарука. — К.: Голов, ред. УРЕ, 1986. — 800 с.

Полищук Е. Феномен художественной рациональности

В статье рассматривается проблема специфики художественной рациональности как феномена, отличного от научной и технической рациональности. Художественная рациональность связывается автором с художественным мышлением человека.

Polishchuk H. The phenomenon of the artistic rationality

The article is devoted the question of ensue of the artistic rationality as the phenomenon which deference of the science or the technical rationality. The author considers that the artistic rationality is based on person's artistic thinking.

